

1905 Haritalarında Antalya Kaleiçi ve Çevresi

Antalya Kaleiçi and Its Surroundings on the 1905 Maps

Evren DAYAR*

Öz

Haritalar, oluşturuldukları dönemdeki gerçekliğin görsel bir temsilini sundukları için tarihî kaynak olarak son derece değerlidir. Haritaların tarihî kaynak olarak önemi, Antalya gibi tarihî yapıları önemli ölçüde tahrip olmuş kentleri incelerken veya günümüzde artık var olmayan yapıları tespit etmeye çalışırken daha da belirgin hâle gelmektedir. Bu haritalar, bu tür kentlerin tarihî dokusunu yeniden inşa etmek için önemli bir araç hâline gelmekte ve geçmişle bugün arasında köprü kurmayı sağlamaktadır.

Bu makale, arşiv belgeleri, kitabeler ve farklı görsel kaynaklardan faydalanarak 27 Mart 1905 tarihinde hazırlanmış iki Antalya haritasını değerlendirmeyi amaçlamaktadır. 20. yüzyıl başlarında Antalya sur duvarları ile burçlarında gerçekleştirilen tahribatı belgelemek amacıyla hazırlanan bu haritalar, kentin belli başlı nirengi noktalarının tespit edilmesi ve kentsel modernleşmenin anlaşılması açısından oldukça işlevseldir. Makalede, 1905 haritalarından hareketle kentin limanı, iç kale (Tophane), Kaleiçi mahalleleri, sur duvarları ve kent kapıları ile sur dışı yerleşim alanı tasvir edilmiş; bu suretle 20. yüzyılın başlarında Antalya'nın panoramik bir görünümü sunulmuştur. Bunların yanı sıra 1905 haritaları, günümüzde mevcut olmayan bazı yapılara dair de önemli bilgiler vermektedir. İç kale mevkiindeki hamam yapısı, Bayrakdar Baba Türbesi, bugüne kadar 1921 yılında inşa edildiği düşünülen saat kulesinin ilk yeri, 1905 haritaları vasıtasıyla tespit edilebilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Antalya, Kent haritaları, tarihî yapılar, Mimarlık tarihi, Modernleşme

Abstract

Maps are highly valuable as historical sources because they offer a visual representation of the reality, they depict during the time they were created. The significance of maps as historical resources becomes even more apparent when studying cities like Antalya, which have experienced significant damage to their historical structures, or when attempting to identify structures that no longer exist today. The maps become crucial tools for reconstructing the historical fabric of such cities and bridging the gap between the past and the present.

This article aims to evaluate two maps of Antalya prepared on March 27, 1905, utilizing archival documents, inscriptions, and various visual sources. These maps, created to document the damage to the walls and towers of Antalya in the early 20th century, are highly functional for identifying key reference points in the city and understanding urban modernization. In the article, based on the 1905 maps, the city's harbor, Antalya Citadel (Tophane), Kaleiçi neighborhoods, city walls, city gates, and the settlement areas outside the walls are depicted, presenting a panoramic view of early 20th-century Antalya. In addition, the 1905 maps provide significant information about some structures that are no longer present today. Through the 1905 maps, it has been possible to identify the bathhouse structure in the citadel, the Bayrakdar Baba Tomb, and the original location of the clock tower, claimed to have been constructed in 1921.

Keywords

Antalya, City maps, Historical places, Architectural history, Modernization

* **Sorumlu Yazar:** Evren Dayar (Dr.), Antalya Kent Araştırmaları Merkezi, Antalya, Türkiye. E-posta: evrendayar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6593-7238

Atf: Dayar, Evren. "1905 Haritalarında Antalya Kaleiçi ve Çevresi." *Art-Sanat*, 21(2024): 229–260.
<https://doi.org/10.26650/artsanat.2024.21.1240796>

Extended Summary

A document containing two maps of Antalya Kaleiçi drawn in 1905 and thirteen photographs of the castle walls and towers is located among the papers of the Council of State in the Ottoman Archive of the Presidency of the Republic of Turkey State Archives. The maps prepared on a scale of 1/1000 meters, were drawn by Ali Ni-yazi, senior lieutenant of the Fourth Battalion of the Antalya Regiment, and Ali Rıza, the colonel of the Antalya Regiment. The main subject of the document, where the maps are located, is a detailed investigation launched into allegations that Hüseyin Kenan Pasha, who served as the Mutasarrıf of Antalya between 1901 and 1904, and the merchant Sarı Simonoğlu destroyed the castle walls to use them in the flour mill they built in Antalya Port. The document containing the allegations and investigation records of the destruction of Antalya Castle is of great importance in understanding the appearance of the city in the early 20th century and showing the basic elements of a castle that no longer exists today, especially because of the photographs it contains and the maps prepared as part of the investigation.

In the article, the 1905 maps have been utilized, supported by various written sources and visual documents, to extract the panorama of the city from the early 20th century. For this purpose, the focus was initially on the city's port and its surroundings; significant structures in this area, such as the Antalya Gasworks (Gazhane), a mill, the Ottoman Tobacco Company building, a casino, the customs building, and the port office, as depicted on the maps, have been introduced. Later, information was given about the citadel of the city, and it was pointed out that there was a bathing structure in this area, as understood from the maps. According to the article's claim, this structure, no longer standing today, may be related to the palace bathhouse in the Seljuk citadel. Another structure emphasized in this section of the article is the Bayrakdar Dede Tomb, which is no longer present today. It is possible that this tomb, shown near the Baruthane Tower on the 1905 maps, belonged to a warrior named Bayrakdar Dede because he was identified with the conquest of the city by Muslims and was elevated to the rank of saint over time.

The article also addresses the city walls shown in the 1905 maps, along with the gates and towers atop the walls. Judging from the 1905 maps, it is clear that Antalya Castle remained largely intact in the early 20th century, with a substantial portion of its walls and towers still standing in solid condition. Furthermore, the maps reveal that Kaleiçi was divided into three distinct sections by two inner wall lines. In the maps, the towers on the external walls of Antalya Castle are numbered, starting from the northwest of the castle. Tower number 12 is designated as the "Clock Tower." This nomenclature holds significant import as it challenges a prevailing claim suggesting that the clock tower in Antalya was erected in 1921. The meticulous examination of

the 1905 maps, underscores the need for a correction in this historical narrative. The maps unmistakably pinpoint the original location of the city's Clock Tower on a structure situated to the west of its current position, thereby rectifying the chronological misalignment attributed to the later construction date.

As inferred from the 1905 maps, by the early 20th century, the city gates had largely lost their functions. The reason for this was the population growth of the city since the second half of the 19th century, and the walls losing their function to ensure the security of the city. These developments necessitated the creation of new openings at numerous points on the external walls or the removal of existing gates to facilitate transportation between the inside and outside of the walls. The concentration of gates and openings primarily in the southeast of the external walls indicates that urban development was occurring in this neighborhood during this period. Similarly, during this period, gates on the inner walls had also been removed. The reason for the removal of these gates was the loss of their function in controlling transitions between neighborhoods. This functional loss was influenced by changes like inter-communal relationships in Ottoman society since the Tanzimat period.

On the other hand, the 1905 maps provide little information about the city's neighborhoods and settlement plan, primarily because they focus on depicting the defence system and pay less attention to accurately capturing the street layout. Indeed, in these maps, the neighborhoods of Kaleiçi are only shown in broad strokes and very limited detail. In the areas outside the walls, the focus is on major religious and administrative structures, roads, and the bazaars near the city walls. In this area, firstly, the telegraph office, government building, and Government Avenue in the northwest of the city are depicted. Then, the area across from the castle gate (Kalekapısı), including the Zincirli Inn and the bazaar, is marked. The prominent structures and streets in the southeast of the city include Kurşunlu Madrasa, Değirmenönü Road, Yeni Kapı Avenue, Fener Avenue, Leski Coffeehouse, Rum School, and the Christian Cemetery.

Giriş

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)'nde Şûrâ-yı Devlet belgeleri arasında yer alan 2782 dosya ve 1 gömlek numarasıyla tasnif edilmiş belge, Antalya Kaleiçi'nin 1905 yılında çizilmiş iki haritası (G. 1 ve G. 2) ile kale duvarları ve burçlarına ait 13 fotoğrafı içermektedir. 1/1000 metro mikyası ile hazırlanan iki haritanın künye bilgileri ortaktır ve müelliflerinin kimliğine ilişkin şu bilgileri ihtiva etmektedir: “*Ma-müştemelât Antalya surunun usûl-i istikşâfi üzere taraf-ı âcizânemizden alınan haritasıdır. 14 Mart 1321 (27 Mart 1905). Antalya Taburu Dördüncü Bölük Mülâzım-ı Evveli Ali Niyazi, Antalya Taburu Kolağası Ali Rıza.*”¹

İki harita arasında çok az fark vardır. Bunlardan ilki, Harita I'ın künye bilgisinin altında müelliflerin mühürlerinin, diğerinde ise imzalarının olmasıdır. Ayrıca, Harita I'de gösterilen İç Kale'deki “hamam” ile Mermerli mevkiindeki “Mermerli Köşk”e Harita II'de işaret edilmemiş; Harita II'de limanda gösterilen “batık” ve “gazino”ya Harita I'de yer verilmemiştir. Son olarak Harita I'de “İskele Yokuşu” olarak tanımlanan mevki Harita II'de “İskele Kapısı” adını almıştır.²

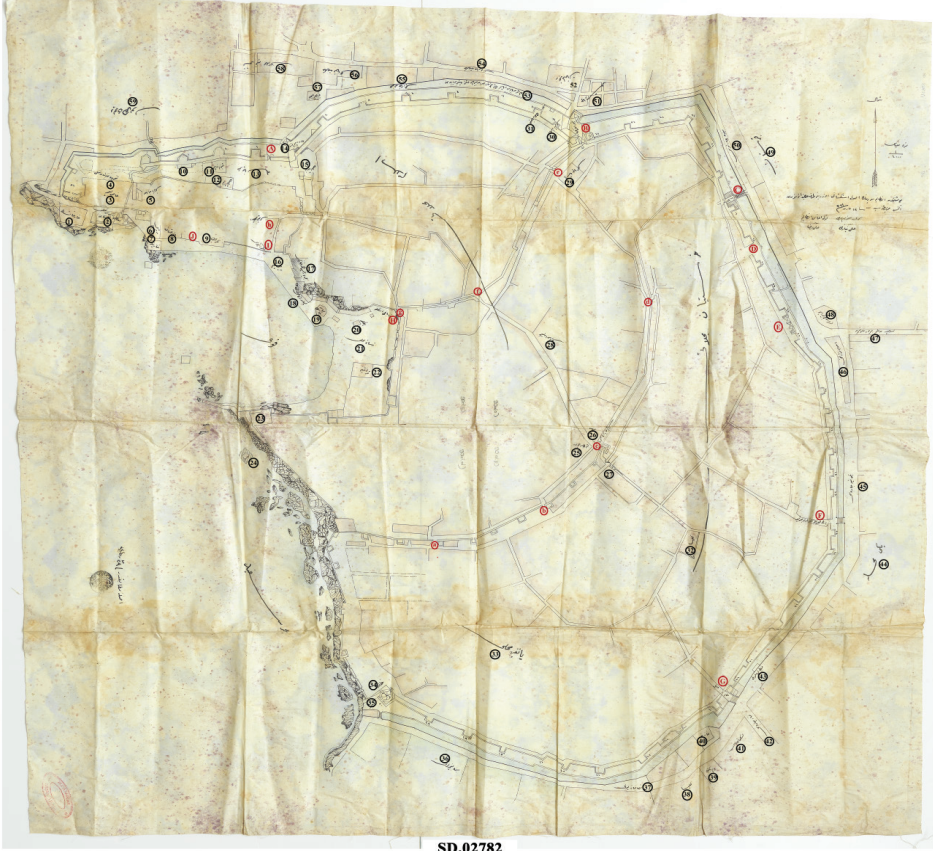
Haritaların yer aldığı belgenin esas konusu, 1901 ile 1904 arasında Antalya Muhasarlığı yapmış Hüseyin Kenan Paşa ile tüccar Sarı Simonoğlu'nun Antalya Limanı'nda inşa ettirdikleri değirmende kullanmak amacıyla kale surlarını tahrip ettikleri iddiasıyla başlatılan ayrıntılı soruşturmadır.³ Nitekim belgeye ekli olan fotoğraflar (G. 3, G. 4, G. 5, G. 6), tahribatın gerçekleştirildiği sur ve burçların görsel olarak tespit edilmesi amacıyla çekilmiştir. Sorğu tutanakları ise inşaat ameliyesi esnasında sur ve burçların tahrip edilen bölümleri hakkında bilgi vermektedir. İddialara göre inşaatta kullanılan taşların bir bölümü Antalya Kalesi'nin Merdivenli Kapı, Mermerli Köşk muhiti ve Hıdırlık mevkiindeki duvar ve burçlarından sökülerek mavnalar aracılığıyla limana taşınmıştır. Fakat esas tahribat Hasbahçe içinde bulunan sur ve

1 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2782/1, 16 Rebülevvel 1328 (28 Mart 1910). Harita üzerinde, askerî personel olmaları dışında müelliflerinin kimliklerine dair ayrıntılı bilgi yoktur. Bununla birlikte, Kolağası Ali Rıza'nın 19. yüzyıl sonlarında Ticaret ve Nafia Nezaretinde vilayet haritalarının çizimiyle görevlendirilen ve Bursa Sancağı ile Teselya kıtasının “nev usûl kabartma haritalarını” yapan “asker-i şâhâne kolağalarından” Ali Rıza Efendi olması muhtemeldir. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Mâruzât (Y. MTV), 163/94, 20 Safer 1315 (21 Temmuz 1897). Bu açıdan 1905 Antalya haritaları, 18. yüzyılın sonlarından itibaren geometri, ölçme teknikleri ve harita yapımına ilişkin derslerin eğitim programlarının merkezinde yer aldığı askerî personelin kent haritalarının üretimindeki artan rolüne örnektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde kent haritalarının oluşum sürecine dair bilgi için bk. Çiğdem Kafesçioğlu, “Urban Mapping in the Ottoman Empire”, *The History of Cartography IV: Cartography in the European Enlightenment*, ed. Matthew H. Edney ve Mary Sponberg Pedley (Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları, 2020), 1589.

2 Bu makalede, mevki ve yapıların yerini daha iyi gösterdiği için Harita II kullanılmış fakat yapı ve mevki nomanklatürü tespit edilirken diğer haritanın verdiği bilgilerden de faydalanılmıştır.

3 Soruşturma tutanakları yüzlerce sayfadan oluşmaktadır. Bu denli ayrıntılı bir soruşturmanın arındaki sebeplerden ilki, 1884 tarihli Âsar-ı Âtika Nizamnâmesi'nin neşrinden sonra kalelerin tarihî eser açısından sahip oldukları değerini takdir edilmesi ve yıktırılmalarına ilişkin başkentin biraz daha belirgin hâle gelen hassasiyetidir. Soruşturma tutanakları için bk. BOA. ŞD. 2782/1; BOA. ŞD. 2783/1, 16 Rebülevvel 1328 (28 Mart 1910).

burçlarda -“Hasbahçe üzerindeki Büyük Burç”ta- yaşanmış, bu bölümdeki surların dibine “lağım atılarak” taşları alınmıştır.⁴

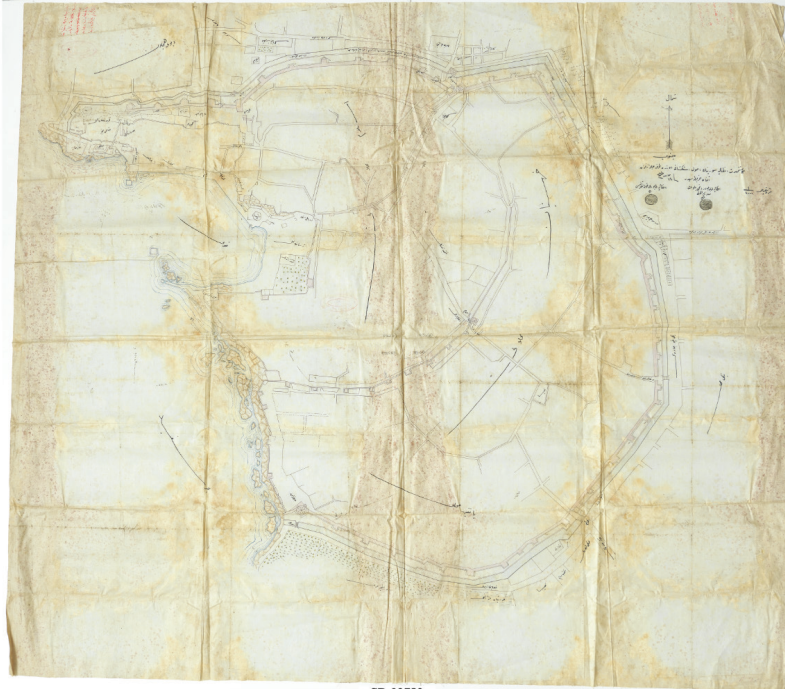
G. 1: 1905 Haritası/II nolu harita (BOA. ŞD. 2782/1)

Mahal ve Mevkiler		
1. Gazhane	21. Tersane mahalli	41. Leski Kahvesi
2. Muattal değirmen mahalli	22. Karantina	42. Fener Caddesi
3. Hasbahçe	23. Mermerli Köşk	43. Zabıta karakolu
4. Tahrip olunan mahal	24. Batık	44. Yeni Mahalle
5. Maarif Değirmeni	25. Otel Antalya	45. Yeni Kapı Caddesi
6. Reji	26. Hamam	46. İslam Mezarlığı
7. Gazino	27. Balık Pazarı	47. Değirmenönü'ne giden şose
8. Bank-ı Osmâni	28. Mekteb-i İdadi	48. Kurşunlu Medrese
9. Gümrük	29. Paşa Camii	49. Kabristan
10. Hamam	30. Saat Kulesi	50. Sebze Çarşısı
11. Harap ebniye	31. Cephanelik	51. Çarşı

4 Antalya Kalesi taşları daha önce de bu şekilde kullanılmıştır. Mesela 1880'lerin başlarında limandaki rıhtımın tamiri esnasında kalenin taşları kullanılmış, tamir esnasında Tophane Kapısı'ndan on; Sarayaltı'ndan beş, Hasbahçe'den ise birkaç “kebir taş” getirilmiştir. Bk. BOA. ŞD. 570/17, 17 Rebülevvel 1299 (6 Şubat 1882).

12. Liva kalemi	32. Kilise	52. Zincirli Han
13. Tophane	33. Yangın mahalli	53. Bila mezûniyet belediye tarafından istimlâk edilerek küşâd olunan yol
14. Bayrakdar Dede	34. Hıdırlık	54. Hükümet Caddesi
15. Növbet mahalli	35. Mezbaha	55. Hendek harici
16. Rıhtım	36. Sebze bahçeleri	56. Hükümet Konağı
17. Belediye reisinin hanesi	37. Kasabhane yolu	57. Telgrafhane
18. Liman dairesi	38. Kilise	58. Teşvikiye Mahallesi
19. Liman Camii	39. Rum Mektebi	59. Debboy-ı Hümayûn
20. Bekleme	40. Gazino	

Kapılar	
A. Tophane Kapısı	a. Açıklık
B. Kapı Ağzı / Kale Kapısı	b. Açıklık
C. İmaret Kapısı	c. Balık Pazarı Kapısı
D. Açıklık	d. Açıklık
E. Hadrianus Kapısı	e. Kapı
F. Bedenin hedmiyle küşâd olunacak kapı /Kuyuönü Kapısı	f. Açıklık
G. Yeni Kapı	g. Açıklık
H. Merdivenli Kapı	h. İskele Kapısı
I. Orta Kapı / Tuz Kapısı / Debbağhane Kapısı	
J. Gümrük Kapısı	

ŞD.02782

G. 2: 1905 Haritası/I nolu harita (BOA. ŞD. 2782/1)

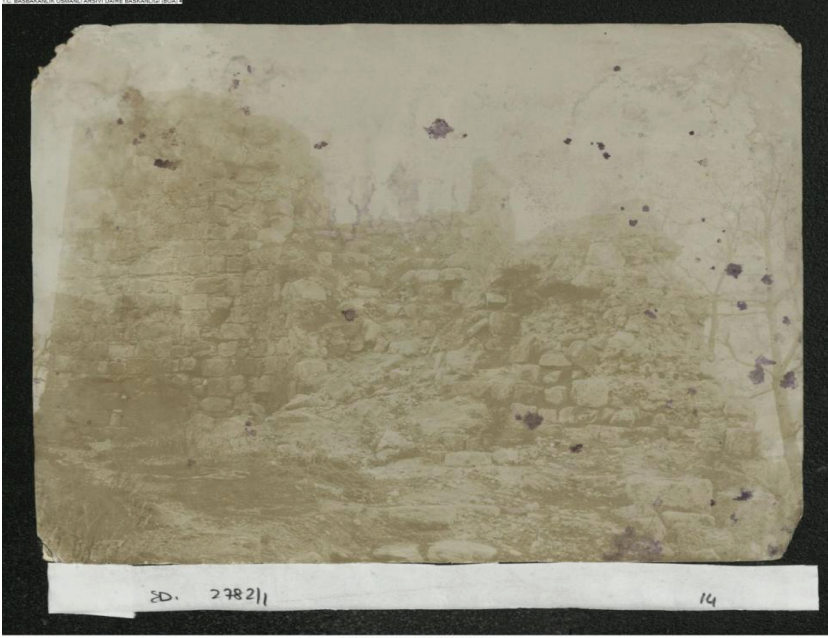
ŞD.02782.00001.006

G. 3: Tahrip edilen sur ve burç (BOA. ŞD. 2782/1)

ŞD.02782.00001.007

G. 4: Tahrip edilen sur ve burç (BOA. ŞD. 2782/1)

ŞD.02782.00001.014

G. 5: Tahrip edilen sur ve burç (BOA. ŞD. 2782/1)

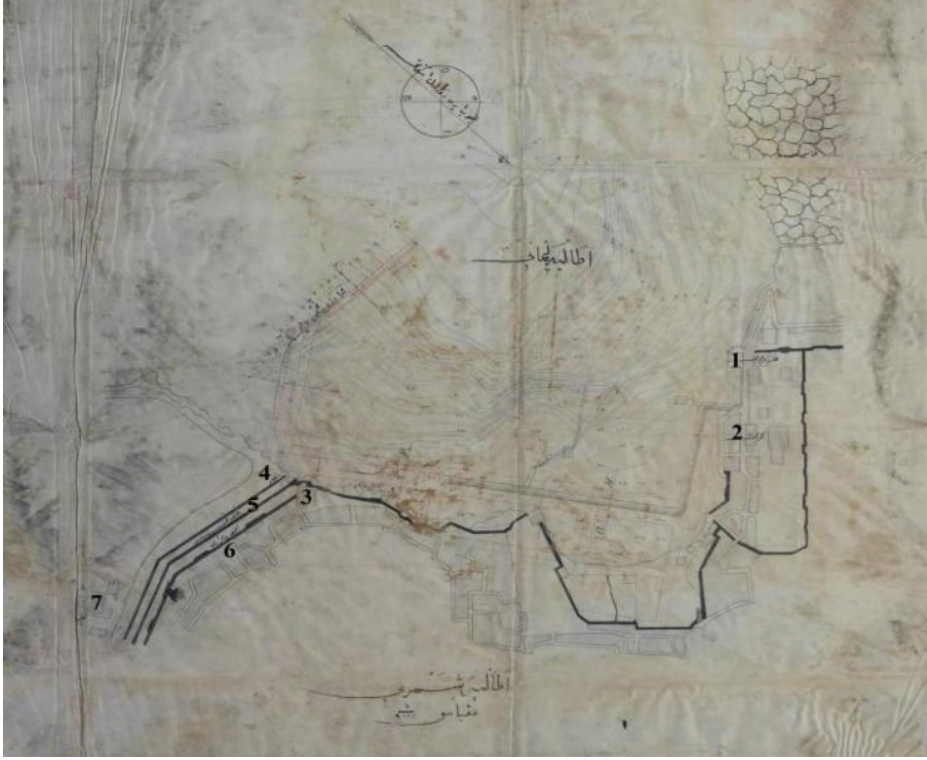
ŞD.02782.00001.099

G. 6: Tahrip edilen sur ve burç (BOA. ŞD. 2782/1)

Antalya Kalesi'nin tahribine ilişkin iddiaları ve soruşturma evrakını içeren belge, ihtiva ettiği ekli fotoğraflar ve -künye bilgilerinde 27 Mart 1905 tarihinde çizildikleri yazdığına göre- soruşturma kapsamında hazırlanmış olan haritalar sebebiyle kentin 20. yüzyıl başlarındaki görünümünün anlaşılması, daha önemlisi, günümüzde var olmayan bir kalenin heyet-i umumiyesini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Zira Antalya Kaleiçi'nin ilk yerleşim tarihinden itibaren aralıksız olarak iskân görmesi ve Antalya Kalesi'nin sistematik olarak yıkılmaya başlandığı 1911⁵ ile 1936'da⁶ gerçekleştirilen nihai tahribatın görsel olarak belgelenmemiş olması -belgelenmişse bile bunun günümüze ulaşmaması- kentin sahip olduğu istihkâm sisteminin ve 20. yüzyıla kadar yaşadığı tarihî gelişimin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Hâlâ ayakta olan sur bölümleri ile çok az sayıdaki burç ise bütüncül bir panorama sunmaktan uzaktır. Bunların yanı sıra, Kaleiçi'nin günümüzde de yerleşim alanı olarak kullanılmaya devam etmesi kapsamlı arkeolojik kazıların yapılmasını engellemektedir.

Orta Çağ'da Doğu Akdeniz'in önemli liman kentleri arasında yer alan ve Osmanlı hâkimiyeti altında da önemini devam ettiren Antalya'da kentsel mekânın oluşumu, gelişimi ve yapı düzeninin anlaşılması açısından harita, plan, gravür ve fotoğraf gibi görsel belgeler büyük öneme sahiptir. Nitekim 1815 yılında kent surlarında gerçekleştirilen kapsamlı onarım faaliyetinin parçası olarak çizilmiş basit harita (plan),⁷ 1838'de hazırlandığı tahmin edilen Kaleiçi istihkâm ve iskân haritası⁸ ile 1892'de limanın modernleştirilme çalışmaları kapsamında hazırlanan harita (G. 7),⁹ kent tarihi açısından oldukça önemli belgelerdir. İlk harita kenti kuşatan sur ve burçların bütüncül bir panoramasını sunarken 1838 Haritası "Âyânlar Çağı"nın bir Anadolu kentinin görünümü üzerindeki etkilerini ayrıntılı olarak göstermekte, üçüncü harita ise liman bölümü ile çevresine ait bilgi vermektedir. Biçimleri, mekânsal kapsamı ve içerikleri açısından birbirlerinden farklı olan bu haritaların görsel analizi ve mukayesesi Antalya'nın kentsel yapısında yaşanan değişimi takip etmekte faydalıdır.

- 5 Roberto Paribeni ve Pietro Romanelli, "Studi e Ricerche Archeologiche: Nell'Anatolia Meridionale," *Monumenti Antichi dei Lincei* 23 (1914), 8; Fatih Özçelik, "20. Yüzyıl Başında Antalya Kalesi'nin Yıkım Meselesi," *Antalya Kitabı. Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya*, ed. Bedia Koçakoğlu Bahset Karşlı, Demet Sustam, Zehra Sula, Halil İbrahim Yücel ve Aysel Demir (Antalya: Palet Yayınları, 2020), 442-444.
- 6 Evren Dayar, "20. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya'nın Kentsel Gelişimi (1908-1950)", *CTAD* 33 (2021), 140-143.
- 7 Evren Dayar, "1815 Haritası'nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar", *Belleter* 84/300 (2020), 667-716.
- 8 Evren Dayar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi", *METU JFA* 37/2 (2020), 59-84.
- 9 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Nafia Vekâleti, 230-0-0-0/9.32.1, 17 Nisan 1892; ayrıca bk. Evren Dayar, "19. Yüzyılda Antalya'nın Mahfuz Liman Sorunu ve İskele Tamiratları", *Antalya'nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, ed. Fatma Şimşek (İstanbul: Zero Yayınları, 2022), 288.

G. 7: Antalya Şehri/Limanı, Milyası: 1/2000. 1. Gaz Deposu 2. Gümrük 3. Hıdırlık 4. Salhane 5. Hendek 6. Kale Duvarı 7. Kilise (BCA. 230-0-0-0/9.32.1)

Bu makalenin konusu olan ve kent tarihi açısından önemli bir belge değeri taşıyan 1905 haritaları da Antalya'nın belli başlı nirengi noktalarının ve dönüşümünün anlaşılması açısından hem 1838 ve 1892 haritalarını tamamlamakta hem de daha önceki harita ve planlarda işaret edilmemiş mevkilerin tanımı ile bazı burçların işlevine dair dikkate değer bilgiler vermektedir. Zira 1905 haritalarında tanımlı bazı mahal ve mevkiler, ne 1815'te ne 1838'de ne de 1892'de tanımlanmıştır. Ayrıca, son ayrıntılı haritanın çizimi üzerinden geçen zaman dikkate alındığında, 1905 haritaları vasıtasıyla kentin yaşadığı dönüşümü belgelendirmek de mümkündür. Son olarak, bu haritalardan elde edilen bazı bilgiler farklı kaynaklarla bir arada değerlendirildiğinde, Geç Orta Çağ Dönemi kentinin yorumlanmasında da işlevsel olabilecek mahiyettedir.

Bu makale, arşiv belgeleri, kitabeler ve muhtelif kaynaklar vasıtasıyla 1905'te hazırlanmış Antalya haritalarını kent tarihi açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Makalede haritalarda işaretlenmiş yapı ve mevkiler ele alınarak kentin 20. yüzyıl başlarındaki panoraması sunulmuş, literatürde bu yapı ve mevkilerden bazılarına atfedilmiş tanımlar sorgulanmış ve bunlara ilişkin yeni yorumlarda bulunulmuştur.

1. Kentin Tarihçesi

Liman kenti Antalya (Atteleia), Pergamon Kralı Attalos II. Philadelphos tarafından MÖ 2. yüzyılda kurulmuştur.¹⁰ Fakat kurucusunun adını almazdan önce aynı mevkide adının Korykos olduğu düşünülen bir kent yerleşiminin varlığı MÖ 4. yüzyıla tarihlenen sur dışındaki nekropol alanının keşfiyle kesinlik kazanmıştır.¹¹ Geçmişî Klasik Dönem'e kadar uzanan bu ilk yerleşimin limanın batı tarafını içine aldığı tahmin edilmektedir.¹² İlk yerleşimin sınırları II. Attalos'la birlikte gelişmiş ve bu tarihten itibaren kentin sur sistemi Roma Dönemi ile Orta Çağ sur sistemine uymuştur.¹³ Kentin tarihî çekirdeğini oluşturan ve limanı kuşatarak batıdan doğuya uzanan sur duvarlarıyla çevrelenmiş 30,5 hektarlık bu alan¹⁴ bölge üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin kesinleştiği 15. yüzyıla kadar kentin esas ve kuvvetle muhtemeldir ki tek iskân bölgesidir.

Antalya, İmparatorluk Dönemi'nin başlarında Roma hâkimiyetine girmiştir.¹⁵ Roma Dönemi'ndeki kentsel gelişmenin günümüze ulaşan sonuçlarından ilki, İmparator Hadrianus'un Antalya'yı ziyareti onuruna 2. yüzyılda inşa edilen anıtsal kapıdır.¹⁶ Günümüze ulaşan diğer Roma Dönemi anıtı ise gene aynı döneme tarihlenen ve Romalı bir senatörün mezarı olan 1905 haritalarında "Hıdırlık" adıyla anılan iki katlı mezarlıdır.¹⁷

Erken Bizans Dönemi'nden itibaren kent morfolojisini belirleyen en önemli gelişme Hristiyanlığın resmî din ilan edilmesidir. Bu gelişmenin Antalya'daki tezahürlerinden biri, anıt-mezar olarak inşa edilen Hıdırlık'ın önce kentin savunma kulelerinden biri hâline getirilmesi¹⁸, daha sonra kentin koruyucu azizi olarak kabul edilen (*O Agios Georgios φρουραρχος τωντης πολεως Αταλειας / O Agios Georgios frouarchos tontis poleos Ataleias*)¹⁹ Aya Yorgi'ye (Agius Georgios) adanmış bir kilise/şapele dönüştürülmesidir.²⁰ Bizans Dönemi'nde kent morfolojisini etkileyen bir diğer gelişme ise Arap akınlarıdır. Kente yönelik tehdit, savunma sisteminin yenilenmesini veya takviye

10 Hansgerd Hellenkemper ve Friedrich Hild, *Tabula Imperi Byzantini VIII.1: Lykien und Pamphylien* (Viyan: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınevi, 2004), 297.

11 Burhan Varkıvaç, "Surların Oluşum Süreci Üzerine Bazı Gözlemler", *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, ed. Scott Redford ve Gary Leiser, çev. İnci Türkoğlu (İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2008), 58.

12 Leyla Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002), 106; John D. Grainger, *The Cities of Pamphylia* (Oxford: Oxbow Kitapları, 2016), 153.

13 Hellenkemper ve Hild, *Tabula Imperi Byzantini*, 319.

14 Hellenkemper ve Hild, *Tabula Imperi Byzantini*, 332.

15 Nuray Gökalg, "Attaleia Kent Tarihi ve Yazıtı Korpusu" (Doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2008), 36-38.

16 Clemens Emin Bosch, "Antalya Bölgesinde Araştırmalar I: Antalya Kitabeleri", çev. Sabahat Atlan, *Belleten* CXI/41 (1947), 123.

17 George Bean, *Turkey's Southern Shore* (Londra: John Murray, 1989), 22.

18 Gökalg, *Attaleia Kent Tarihi*, 64-64.

19 Zotou Molottou, *Lexikon ton Agion Panton tis Orthodoxou Ekklesias* (Atina: Konstantinos Antoníadou Matbaası, 1904-1907), 358.

20 Panag P. Chatzipetrou, *Istoria Tis Attaleias Tis Mikras Asias Apo Tis Ktiseos Aftis Mechri Tou 1922*, (Atina: y.y, 1969), 12.

edilmesini gerektirmiş²¹; Selanik'in 904'te Araplar tarafından yağmalanmasından kısa süre sonra da ikinci bir sur hattı (perde sur) inşa edilmiştir.²² Böylece, 10. yüzyıla gelindiğinde kentin hendek, perde surlar ve esas sur duvarlarından oluşan tahkimat sistemi nihai hâlini almıştır.²³

Antalya, Mart 1207'de Selçukluların hâkimiyeti altına girmiş, 1212'deki iç isyandan geri alındığı 22 Ocak 1216 tarihine kadar Selçukluların denetiminden çıkmıştır.²⁴ Köseadağ Savaşı'nı takip eden dönemde Selçuklu otoritesinin çökmesi, 13. yüzyılın sonlarında Antalya'nın Hamidoğulları Beyliği'nin hâkimiyetine girmesine sebep olmuş fakat kent 24 Ağustos 1361'de Kıbrıs Kralı Pierre tarafından ele geçirilmiştir.²⁵ Antalya'daki Luzinyan hâkimiyeti kentin 1373'te Teke Bey tarafından istirdadına kadar devam etmiştir.

14. yüzyılın son on yılında Osmanlılar ile Karamanoğulları arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne olan Antalya, 1423'te kesin olarak Osmanlıların denetimine geçmiştir.²⁶ Osmanlı hâkimiyetinin bölgede kesinleşmesi öncelikli olarak istikrarı sağlayarak kentin sur dışında genişlemesini mümkün kılmıştır. 1530 tahririnde kentin kuzey varoşunda kurulmuş sadece üç Müslüman mahallesi (Bâlibey, Demirci Süleyman ve Kara Paşa/Taş Pazarı Mescidi Mahallesi) zikredilse²⁷ de genişleme süreci Bâlibey Camii'nin yakınında kurulan kervansarayla hızlanmış ve yüzyılın ikinci yarısında sur dışı iskân sahası süratle büyümüştür.²⁸

17 ve 18. yüzyıllarda kent sur dışı alandaki genişlemesini devam ettirmiştir. Özellikle Tekelioğlu ailesinin bölgedeki nüfuzunun arttığı 18. yüzyılın sonlarından itibaren Antalya Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret limanları arasına girmiştir. Bu ticari hareketliliğin neticesinde kentin dört tarafı Tekelioğullarına ait saraylar, ailenin yaptırdığı veya çalıştırdığı ticari işletme ve hanlarla donanmıştır.²⁹

19. yüzyılda Antalya'nın mekânsal gelişimini etkileyen faktörlerden ilki Bâbîâlî'nin taşra üzerindeki nüfuzunu arttıran idari ve kentsel reformlardır. Bu reformların sonucunda surların dışındaki kentin kuzey varoşunda kâgir olarak inşa edilmiş Hükümet

21 İnşa programının ayrıntıları için bk. Burhan Varkıvaç ve İsmail Akan Atıla, "A New Monumental Gate from the Roman Imperial Period on the Attaleia City Walls", *ADALYA* 24 (2021), 251, 259.

22 George Bean, "Inscriptions in the Antalya Museum", *Belleten* XXII (1958), 44.

23 Hellenkemper ve Hild, *Tabula Imperi Byzantini*, 324.

24 Barbara Flemming, *Geç Ortaçağ Dönemi'nde Pamfilya, Pisidy ve Likya'nın Tarihi Coğrafyası*, çev. Hüseyin Turan Bağçeci (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 6-7.

25 George Francis Hill, *A History of Cyprus, Vol 2: The Frankish Period (1192-1432)*, (Cambridge: Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1948), 321-322.

26 Flemming, *Geç Ortaçağ Dönemi'nde Pamfilya*, 167-192.

27 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TT. d), 166, 575.

28 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, 61.

29 Tekelioğullarının Antalya kent makro formu üzerindeki etkileri için bk. Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, 62-66.

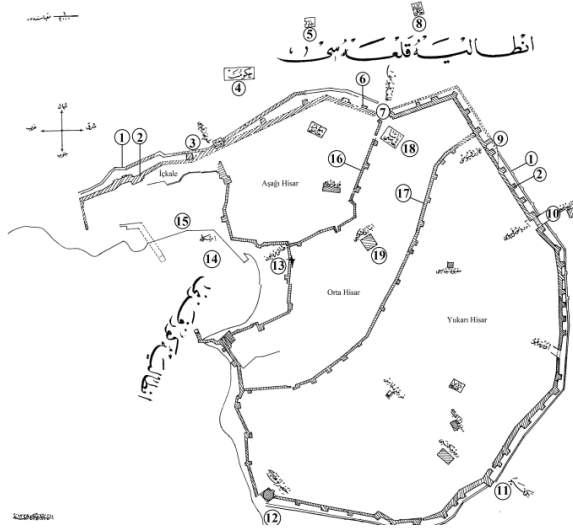
Konağı ve çevresi, aralarında telgrafhane ve askerî depo gibi yapıların da olduğu yeni yönetim merkezine ev sahipliği yapmıştır.³⁰ Gene bu dönemde kent Doğu Akdeniz’de ticaret hacminin artmasından olumlu etkilenmiş ve birçok göçmen için çekim merkezi olmuştur. Demografik büyümenin kentin makro formu üzerindeki etkisi, Kaleiçi’ndeki geleneksel yerleşim alanının mesken ihtiyacını karşılayamamasıydı. Kaleiçi Rum mahallelerindeki nüfus baskısının arttığı bu dönemde, 1905 haritalarında da gösterilen sur dışındaki Yeni Mahalle’nin temelleri atılmıştır.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde kentin büyümesi devam ederken askerî teknolojinin gelişmesi neticesinde diğer Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Antalya’nın istihkâm sistemi de işlevini kaybetmiş, kapalı kapılar açılmış, Kaleiçi’nin dış mahallelerle irtibatını arttırmak amacıyla surlar üzerinde yeni açıklıklar oluşturulmuştur. Kent surlarının sistematik olarak yıktırılmaya başlanması bu döneme tarihlendirilmekte ve bu yıkımdan önce hazırlandıkları için 1905 haritaları kentin Orta Çağ tahkimat ve yerleşim sistemini ana hatlarıyla gösteren, günümüze ulaşan son belgeler arasında yer almakta, aynı zamanda kentin 20. yüzyıl başlarına tarihlenen panoramik bir görünümünü sunmaktadır.

2. 1905 Haritalarında Kentin Tasviri

1905 haritaları Antalya’yı bir miğfer gibi çevreleyen ve esas müdafaa hattını oluşturan dış surlar ile perde sur ve harici hendekten oluşan istihkâm sistemini ana hatlarıyla göstermektedir. Dış surlar üzerindeki burçlar şekilsel özelliklerine göre çizilmiştir. Ayrıca kentin kademeli olarak büyümesinin eseri olan iki iç sur hattı ile surlar üzerindeki kapı ve açıklıklar da haritalarda gösterilmiştir. Bununla birlikte haritaların esas önemi -Kaleiçi mahalleleri ile kentin sur dışı iskân alanına dair çok az veri içersele- de- Kaleiçi ve yakın çevresinin 20. yüzyıl başlarına ait panoramasını sunmalarıdır. Aşağıda, haritaların sunduğu veriler muhtelif kaynaklarla bir arada ele alınarak beş başlık altında incelenmiştir.

30 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde*, 66-69.

G. 8: 20. yüzyıl başlarında Kaleiçi ve çevresinin nirengi noktaları: 1. Perde sur 2. Dış sur 3. Tophane Kapısı 4. Hükümet Konağı 5. Belediye 6. Saat Kulesi 7. Kale Kapısı 8. Bâlibey Camii ve çarşısı 9. İmaret Kapısı 10. Hadrianus Kapısı 11. Yeni Kapı 12. Hıdırlık Kulesi 13. Taş merdiven (Kırkmerdivenler) 14. Liman 15. Liman Mahallesi 16. I. iç sur 17. II. iç sur 18. Paşa Camii 19. Ambarlı Mektebi (Harita: Süleyman Fikri, Antalya Kenti Haritası 1338. Mikyası: 1/2000)

2.1. Liman ve Çevresi

19. yüzyılın sonlarına kadar Antalya Limanı birbirinden kısmen bağımsız, Gümrük Limanı ile yerel geleneğin Venediklilerin inşa ettiğini rivayet ettiği³¹ merdiven sebebiyle “Merdivenli İskele” olarak bilinen ve Tersane adı verilen iki bölümden oluşmaktadır.³² 19. yüzyılın sonlarında rıhtım genişletildiği ve limanın iki bölümü “Antalya kordonu” ile birleştirildiği için³³ 1905 haritalarında bu ayırım açık bir şekilde görülmemektedir. Bununla birlikte, inşaatında sur ve burç taşlarının kullanıldığı iddia edilen değirmenin bulunduğu alanda olması sebebiyle haritalarda liman ve çevresi oldukça ayrıntılı tanımlanmıştır.

Antalya Limanı'nın Gümrük Limanı olarak anılan bölümü Geç Orta Çağ'da ticari amaçlarla kente gelen Frenklerin ikamet ettiği semte ev sahipliği yaptığı için 16. yüzyıla kadar Liman Mahallesi -İbn Battûta'da “Frenk Mahallesi”³⁴- şeklinde adlandırılmıştır. Burası tüccarların ikamet ettiği han ve odalar ile depoların bulunduğu bir muhittir. 1905 haritalarında bu bölümün batısında gösterilen ilk yapı belediyeye ait Gazhane'dir (G. 1/1, G. 9). 1880'lerin sonlarında Osmanlı kent ve kasabalarında

31 Chatzipetrou, *Istoria Tis Attaleias*, 15; iddiayı dile getiren daha eski bir kaynak için bk. Charles Wilson, *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.* (Londra: John Murray, 1895), 123.

32 Antalya Limanı'nın bölümleri için bk. Dayar, *Antalya'nın Mahfuz Liman Sorunu*, 281-285.

33 Dayar, *Antalya'nın Mahfuz Liman Sorunu*, 290.

34 Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 403.

belediyeler tarafından yangın tehdidinden uzak alanlarda gaz ambarları inşa edilmeye başlandığı ve buna ilişkin talimatnamenin 24 Aralık 1887’de yayımlandığı düşünüldüğünde³⁵, Antalya Gazhanesi’nin de bu tarihlerde yapıldığı söylenebilir. Nitekim 1892 tarihli liman haritasında “gaz deposu”na işaret edilmiştir (G. 7).

G. 9: Antalya Gazhanesi (İBB Atatürk Kitaplığı, Krt. 003174)

1905 haritalarında Gazhane’nin doğusunda, Gümrük Limanı’ndaki “muattal” alan Hüseyin Kenan Paşa ile Sarı Simonoglu’nun ortak inşa ettikleri değirmenin yerini göstermektedir (G. 1/2). Daha sonra sırasıyla “reji” (G. 1/6), “gazino” (G. 1/7), “Osmanlı Bankası” (G. 1/8) ve “Gümrük Dairesi” (G. 1/9) işaretlenmiştir. Bu binaların kuzeyinde ise Hasbahçe mevkiinde Maârif İdaresi’ne ait “değirmen” vardır (G. 1/5). Maarif Değirmeni, Antalya’daki Mekteb-i İbtidai’nin öğretmen maaşları ile diğer masraflarının karşılanması amacıyla 1880’lerin ikinci yarısında ahalî ianesiyle inşa edilmiştir.³⁶

Gümrük Limanı ile Tersane (Merdivenli İskele) arasındaki bağlantıyı sağlayan “Tuz Kapısı” geçildiğinde, 19. yüzyıl sonlarında limanı genişletmek amacıyla yapılan “rıhtım” adı verilen iskeleye ulaşılmaktadır (G. 1/16). Rıhtıma falezlerin üzerinden bakan bir mevkide, “Belediye reisinin hanesi” (Dizdarzade Hasan Bey Konağı) limana nazır bir noktada bulunmaktadır (G. 1/17, G. 10). Tersane bölümündeki ilk yapı 1903’te inşa edilen Liman Dairesi’dir (G. 1/18, G. 10).³⁷ Onun doğusunda aynı tarihte Hüseyin Kenan Paşa’nın ahalî ianesiyle yaptırdığı Liman Camii vardır (G. 1/19, G.

35 BOA. ŞD. 2529/5, 19 Cemâziyelevvel 1305 (2 Şubat 1888).

36 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT), 88/97, 18 Safer 1303 (26 Kasım 1885).

37 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), 682/1, 8 Muharrem 1321 (6 Nisan 1903).

10).³⁸ Cami, Padişah II. Abdülhamid'in cülûs-ı hümâyunu kutlamaları kapsamında açılmıştır.³⁹ Aynı bölümde adlandırılan diğer yapı ve mevkiler ise “tersane mahalli” (G. 1/21) ile 1895'te modernize edilmiş olan⁴⁰ “karantina dairesi”dir (G. 1/22).

G. 10: Liman Dairesi, Liman Camii ve Dizdarzade Hasan Bey Konağı (Evren Dayar arşivi)

2.2. Tophane (İç Kale)

1905 haritalarında Tophane adıyla zikredilen alanın (G. 1/13) kente ve körfeze hâkim konumu, 19. yüzyıl haritalarında gösterildiği gibi topraklarla korunması ve idari/ askerî erkin buradaki mevcudiyeti gibi sebeplerle “iç kale” olarak tanımlanması gerektiği daha önce vurgulanmıştır.⁴¹ Nitekim Antalya’da -diğer Osmanlı kentlerinde

38 Caminin kitabesinde:

“1-Sâye-i diyânet pîrâye-i Hazret-i Sultân ‘Abdülhamîd Hân-ı Sâinde Teke mutasarrıfı,
2-Bedirhân Pâşâ-zâde Sa’âdetlü Hüseyin Ken’ân Pâşâ ve Nâ’ibi’ş-Şer’-i Livâ’ Faziletlü Ahmed Şâkir Efendi,
3-Hazretlerinin bi’z-zât eser-i gayretleriyle ve ahâlinin i’âne-i salâbetkârânesiyle inşâsına muvaffakiyyet mü-
yesser kerde-i rabbi’l-izzet fi seneti 11 Câ 1321”
yazmaktadır. Bk. Leyla Yılmaz ve Kemal Tuzcu, *Antalya’da Türk Dönemi Kitabeleri* (Harleem: Sota Yayınları, 2010), 217-218.

39 BOA. DH. MKT. 751/1, 19 Cemâziyelevvel 1321 (2 Ağustos 1903).

40 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 709/53105, 9 Cemâziyelaahir 1313 (27 Kasım 1895).

41 Dayar, *1815 Haritası’nda Antalya Kalesi*, 696. Leyla Yılmaz, Mevlevihane yakınındaki bir hamam bulun-
tusundan hareketle Selçuklu sarayının günümüzde İmaret Medresesi olarak adlandırılan yerde bulunduğu
ihtimali üzerinde durmaktadır. Antalya’lı yazar Pechlivanidis ise akropol nitelemesinde bulunmamakla birlikte
Mermerli bölümünü “kentin iç kalesi” (εσωτερικου καστρου της πολης / esoterikou kastrou tis polis) olarak
tanımlamıştır. Bk. Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, 28; Giorgios Pechlivanidis, *Attaleia kai
Attaleiotes*, tom. I, (Atina: Atlantis Matbaası, 1989), 29. Ne var ki limanın etrafında kurulan ve gelişen kentin,
limana en nazır noktası olan Tophane mevkiinin Selçuklular Dönemi’nde iç kale işlevi görmesini, dolayısıyla
saray yapısının burada bulunmasını beklemek daha olasıdır. Üstelik bu makalede incelenen Harita I Tophane
mevkiinde bir hamam yapısının varlığını açıkça göstermektedir.

de olduğu gibi- yöneticinin ikametgâhından bağımsız bir hükümet konağının inşa edildiği 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu alan Osmanlı idarecilerine tahsis edilmiştir. 20. yüzyılın başlarında bile “Livâ Kalemî”nin (G. 1/12) buradaki mevcudiyeti Tophane’nin idari işlevini devam ettirdiğine karine teşkil etmektedir.

Haritalarda “harap ebniye” (G. 1/11) adıyla anılan yapı ise Hicri 1300 (Miladi 1882/1883) tarihli *Konya Vilayet Salnamesi*’nde “Antalya Kâlesi’ne merbût ve mülgâ topçu askerlerinin ikâmesine mahsûs dâire-i cesîme” olarak tanımlanan askerî binayla⁴² veya modern hükümet konağının inşasından sonra bölümün esas işlevi hâline gelen hapishaneyle ilişkili olmalıdır. Kentteki modern hapishanenin, eskisinin ihtiyacı karşılamakta yetersiz kalmasından dolayı 1903’te surların dışındaki bir alanda inşa edilmesi⁴³ “harap ebniye”nin hapishane olduğu iddiasını desteklemektedir. Ayrıca bu bölüme girişi sağlayan “növbet mahalli” (G. 1/15) de bölümün idari/askerî işleviyle ilgili olsa gerektir.

Buraya kadar 1905 haritalarının verdiği bilgiler daha önceki haritalardan edinilen mevcut bilgileri çok değiştirmemektedir. Fakat Harita I’de “harap ebniye”nin batısında, surlara ve ardındaki burca bitişik vaziyette bir hamamın gösterilmiş olması (G. 1/10) tamamıyla yeni bir bilgidir. Aslına bakılırsa 19. yüzyılın başlarına tarihlenen bazı belgelerde kentteki burçlardan biriyle ilişkili hamam yapısından bahsedilmiştir. Söz konusu belgeler Tekelioğlu İsyanı’nın (1812-1814) son günlerinde Tekelioğlu İbrahim Bey’in “Hamamlı Kule”ye sığındığı ve burada ele geçirildiği bilgisini vermektedir.⁴⁴ Osmanlı ordusunun kente Hadrianus Kapısı’nın olduğu mevkideki akuadükten girdiği rivayet edildiğine⁴⁵ ve bu dönemde kent denizden de kuşatılmış olduğuna göre, İbrahim Bey’in kaçarak sığındığı kulenin bu bölgelerde olmadığı; aileye ait sarayın (Ali Paşa Sarayı) olduğu, biraz önce de bahsedildiği üzere Osmanlı Dönemi’nde yöneticilerin ikametine tahsis edildiği için ayrıca tahkim edilmiş Tophane mevkiinde bulunduğu tahmin edilebilirdi. Sur duvarı ile önündeki muhammes tipteki burca bitişik bir hamam yapısının Harita I’de tanımlanması ise “Hamamlı Kule”nin yeri konusundaki tahmini somut bir delille desteklemektedir.

Öte yandan, haritanın sunduğu bu bilgi Selçuklu Dönemi’ndeki iç kale hamamının yerine ilişkin tahminde bulunulmasına da yardımcı olmaktadır. Hamamın haritada gösterilen konumu, Alanya İç Kalesi’nde sur duvarına bitleştirilmiş, tek eyvanlı küçük Selçuklu hamamını çağrıştırmaktadır.⁴⁶ Ayrıca, haritada Gümrük Limanı’nın kuze-

42 KVS Def’a 14, Hicri 1300 (Miladi 1882/1883), 187.

43 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde*, 69.

44 Evren Dayar, “Âyânlar Çağı’nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)”, *Osmanlı Araştırmaları* LIX (2022), 148.

45 Wilson, *Handbook for Travellers in Asia Minor*, 123.

46 Osman Eravşar, “Alanya İç Kale Köşkü Hamamı”, *Kalon Oros/Alanya Ortaçağ Arkeolojisi*, ed. Sema Doğan (İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022), 76.

yindeki Hasbahçe'nin (G. 1/3) Tophane ile irtibatlı olarak gösterilmesi,⁴⁷ bu bölümün Selçuklu Dönemi'nde de iç kale işlevi gördüğü iddiasını kuvvetlendirmekte,⁴⁸ hatta söz konusu hamamın bir saray hamamı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Zira 17. yüzyılda Antalya'ya gelen De Breves'nin Paşa Sarayı'na dair yazdıkları dikkate alındığında, burada bir saray yapısının olduğunu düşünmek makul görünmektedir. De Breves, Osmanlı Paşasının -olasılıkla Tophane mevkiindeki⁴⁹- ikametgâhını tanımlarken "Paşa'nın meskeni bir zamanlar güzel bir saraymış gibi görünüyor, hâlâ mermer sütunlarla desteklenen portico kalıntıları, çok iyi işlenmiş beyaz mermerden çeşme havuzları var" ifadesini kullanmıştır.⁵⁰ Şüphesiz, hamamın menşesine ve sarayın mevkiine ilişkin bu iddialar hipotetiktir ve bu hususta kesin hükümde bulunmak için arkeolojik çalışmalara ihtiyaç vardır.

1905 haritalarında Tophane'yi çevreleyen harici surun dışında, Antalya Kalesi'nin en yüksek burcunun -haritada 5 numara ile işaretlenen Baruthane Burcu- bitişiğindeki noktaya "Bayrakdar Dede" notu düşülmüştür (G. 1/14). Bayrakdar Dede, Hicri 1295 (Miladi 1878) tarihli *Konya Vilayet Salnamesi*'nde "kâle derûnunda medfûn, kibâr-ı evliyâullahtan Bayrakdar Baba" şeklinde ifade edilmektedir.⁵¹ Kuvvetle muhtemeldir ki Bayrakdar Dede (Baba) Anadolu ve Balkanlar'daki bazı kentlerde yerleşimin fethiyle özdeşleştirilen ve kentin Müslümanların eline geçmesinin simgesi olarak İslam devletinin sancağını fethedilen kentin burcuna diken, olasılıkla bu esnada ölen bayraktarlardan (alemdarlar) biridir. Nitekim Antalya'nın Selçuklular tarafından fethinin hikâyesini aktaran İbn Bîbî anlatısının en tafsilatlı bölümlerinden birini Sultan'ın sancağının kalenin en yüksek burcuna çıkarılmasına ayırmış ve surlara çıkan ilk savaşçının adını -Hüsameddin lakaplı Yavlak Aslan- özellikle zikrettikten sonra şunları yazmıştır:

"Sonunda Sultan'ın sancağını (sancak-i Sultan) kalenin en yüksek yerine diktiler. Kalenin burçlarında saltanat bayrakları (rayat-ı saltanat) ikbal ve saadet rüzgârlarıyla

47 1815 Haritası'nda da bu bölüm Hasbahçe adıyla anılmıştır. Bk. Dayar, *1815 Haritası'nda Antalya Kalesi*, 696.

48 Surlarla çevrili Antalya kenti ayrıca iki iç sur tarafından "Aşağı Hisar", "Orta Hisar" ve "Yukarı Hisar" olarak adlandırılacak üç yerleşim alanına ayrılmıştır. Scott Redford ve Gary Leiser, Antalya İç Kalesi'nin 1216'da Antalya'nın tekrar zapt edilmesinin hikâyesini anlatan fetihnamenin olduğu, Kale Kapısı ile başlayan ve Uzun Çarşı'yı kat ederek (Merdivenli) İskele Kapısı'na uzanan I. iç sur hattının batısında kalan yerleşim alanı (Aşağı Hisar) olduğunu iddia etmektedirler. Bk. Scott Redford ve Gary Leiser, *Taş Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, çev. İnci Türkoğlu (İstanbul: Adalya Ek Yayın Dizisi 9, 2008), 11-27. Hâlbuki Reford ve Leiser'in iç kale olduğunu iddia ettiği bu bölümün Orta Çağ kentlerinde Müslüman ahalinin yaşadığı ve "şehristan" olarak tanımlanan bölüm olması çok daha kuvvetle muhtemeldir. Antalya Kaleiçi'nin yerleşim planı için bk. Evren Dayar, "Antalya Kaleiçi Panhagia Kilisesi ve Câmî-i Cedid", *Belleter* 86/306 (2022), 544-550.

49 17. yüzyılda Osmanlı Paşası'nın iç kalede ikamet ettiğine dair bir tanıklık vardır. Yüzyıl sonlarında kaleme alınan Batılı bir kaynakta "Türkler bu aralar surları ve kentin yöneticisinin ikamet ettiği iç kaleyi dikkatli bir şekilde tamir ediyorlar" ifadesi yer almaktadır. Bk. Edmund Bohun, *A Geographical Dictionary, Representing the Present and Ancient Names of all the Countries* (Londra: y.y, 1688).

50 François Savary de Brèves, *Relation des Voyages de Monsieur de Breves* (Paris: Thomas de la Ruelle Matbaası, 1628), 23.

51 KVS Def'a 11, Hicri 1295 (Miladi 1878), 136.

dalgalanmaya başladı. Kale duvarlarına çıkmış olan ordu komutanları kalenin içine inerek büyük bir cesaretle ‘Kıyametin koptuğu gün yeryüzü ve dağlar sarsılır’ durumunu silahlarıyla düşmana gösterdiler.’⁵²

İbn Bîbî’nin aktardığı fetih anlatısı ile Bayrakdar Dede arasında kesin bir bağlantı kurmak güçtür. Fakat İslam devletinin siyasi hâkimiyetinin mutlak olduğu dönemlerde Müslüman ahali nezdinde fethedilen kentin surlarına ilk çıkan kişi olan veya devletin sancağını o kentin burçlarına dikerek fethi simgeleyen bir dizi hadiseyle özdeşleştirilen, bazen de bu esnada öldürüldüğü rivayet edilerek “şehit” mertebesine yükselen askerlerin hazireleri büyük itibara sahip olmuştur. Anadolu ve Balkanlar’daki bazı yerleşimlerde karşılaşılan Bayrakdar (Alemdar) Baba (Dede) kabirleri, bu gazilerin sadece siyasi hâkimiyetin sembolü olmadığını, aynı zamanda ahali nezdinde manevi yönden de önem atfedilerek ziyaret edildiklerini göstermektedir.⁵³ Birçoğu Geç Orta Çağ’da Anadolu ve Balkanların fethine katıldığı rivayet edilen gazilere ait alemdar türbelerinin 20. yüzyıla kadar ahali tarafından itibara mazhar olması ve İslam devletinin sancağı etrafında geliştirilen bazı itikatlar bu tür fetih anlatılarının çağrıştırdığı anlam(lar)ın ahali muhayyilesindeki sürekliliğine kanıt olacak niteliktedir. Dolayısıyla, Antalya’daki Bayrakdar Dede de böyle bir sürekliliğin parçası olarak değerlendirilir ve bu muhakemenin neticesinde 1905 haritalarında Baruthane Burcu’nun yakınında gösterilen, muhtemelen kentin fethiyle özdeşleştirildiği için Bayrakdar Dede adını almış ve zamanla eren mertebesine yükseltilmiş bir gazi/savaşçıya ait, açık bir türbenin mevcudiyeti iddia edilebilir.⁵⁴

52 İbn Bîbî, *El Evamirü'l-Âla'ıye Fi'l-Umuri'l-Âla'ıye (Selçuk Name)*, c. I, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 118.

53 “İstanbul küffârî” ile savaşırken öldüğü ve Dânişmend Gazi’nin yoldaşı Sultan Turasan’a ait olduğu rivayet edilen mezara Müslüman ahali tarafından kutsallık atfedilmiş ve Alemdar Baba Türbesi adıyla yâd edilmiştir. 1570’te Kıbrıs’ın fethi esnasında Lefkoşe Kalesi’ndeki Costanza Burcu’na Osmanlı sancağını dikerken öldürüldüğü rivayet edilen yeniçeriye ait mezar Bayrakdar Baba Zaviyesi adıyla bilinmektedir. Kosova’da Müslümanlar tarafından kutsallık atfedilen ve Bayrakdar Türbesi adı verilen Gazi Mestan Türbesi vardır. En bilinen örnek ise İstanbul surlarına Osmanlı sancağını diken Baba Hasan-ı Alemdar’a (Ulubatlı Hasan) ait kabir ve mescittir. Örnekler için bk. İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, c. I (İstanbul: Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 257; Mehmet Cemal Öztürk, “Başbakanlık Osmanlı Arşivine Göre Kıbrıs Tekkeleri”, *Tarihte Kıbrıs (Ilkçağlardan 1960’a Kadar)*, c. II, ed. Osman Köse (İstanbul: Akdeniz Karpaz Üniversitesi, 2017), 628; Semavi Eyice, “Gazi Mestan Türbesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 459; Hakan Yılmaz, “Keşfedilen Kabri, Yıkılan Mescidi ve Ulubat Gölü Civarındaki Köyünün Vakfiyesi Işığında; Fâtiḥ’in Alemdârı Şehidler Serdârı Ulubatlı Baba Hasan”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 121/239 (Mart-Nisan 2019), 383-404.

54 Bu makalede İbn Bîbî’nin aktardığı fetih anlatısında zikredilen Yavlak Aslan ile Bayrakdar Dede arasında doğrudan bir ilişki kurulmamaktadır. Burada önemli olan, itikadi bir inancın oluşmuş olması ve bu süreçte İbn Bîbî’nin aktardığı -kuvvetle muhtemeldir ki Müslüman ahali muhayyilesinde de iz bırakmış- fetih anlatısının etkili olmuş olma ihtimalidir. Nitekim şifahi anlatılar söz konusu olduğunda günümüzde kavrandığı şekliyle gerçekte “ne olduğu” veya “kim olduğu” gibi soruların peşine düşmek kadar, belirli bir döneme ilişkin insanî ve toplumsal gerçeğe dair ifade edilenin işlevini anlamak da önemli olsa gerektir. Zira Devin DeWeese’in de ifade ettiği gibi, şifahi anlatıların aktarıcıları ile dinleyicileri tarihsel gerçekle nadiren ilgilenmişlerdir. Bk. Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tikles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park PA: Pensilvanya Eyalet Üniversitesi Yayınları, 1994), 161.

2.3. Kaleiçi Mahalleleri

Esas itibariyle sur ve burçlardaki tahribatı belgelemek için hazırlandığından 1905 haritaları Kaleiçi mahallelerine ilişkin ayrıntılı bilgi ihtiva etmemektedir. Mahallelere genel olarak sadece “İslam Mahallâtı” veya “Hristiyan Mahallâtı” şeklinde değinilmiştir. Rumların ikamet ettiği Yukarı Hisar’daki mahallelerin bir bölümü “yangın mahalli” (G. 1/33) olarak adlandırılmıştır. Bunun sebebi Ağustos 1895’te Kaleiçi’nde çıkan yangında bu muhitteki (Cami-i Cedid/Korkud Camii ile Hıdırlık Kulesi arasında yer alan Cami-i Cedid Mahallesi’ndeki) 417 hane ile birçok kilise, cami ve mektebin yanmasıdır.⁵⁵ Yangından sonra mahallenin modern imar planı Fransız mühendis Partolli tarafından hazırlanmıştır.⁵⁶

Hristiyan mahallelerinde tanımlı yapılardan ilki nüfus mübadelesinden sonra camiye tahvil edilen ve Aleaddin Camii adı verilen Panhagia (Panaya) Kilisesi (G. 1/32), diğeri de Balık Pazarı’dır (G. 1/27). Kaleiçi’nin Hristiyan ve Müslüman mahallelerini ayıran II. iç sur duvarı da haritada gösterilmiş ve bu duvar üzerindeki “Balık Pazarı Kapısı” (G. 1/c) tanımlanmıştır. Kapının Müslüman mahallelerine bakan tarafında “hamam” (G. 1/26) ile Antalya Rum cemaatinden Danilidizade’ye ait⁵⁷ Antalya Oteli’nin (G. 1/25) konumu işaretlenmiştir. Balık Pazarı Kapısı’nın kuzeyinde, Tuzcular Mahallesi’nde Mekteb-i İdâdî vardır (G. 1/28). Mektebin bulunduğu alan Tekelioğullarının kente hâkim olduğu dönemde aileye ait büyük bir ambara ev sahipliği yapmış,⁵⁸ muhtemelen bu sebeple 19. yüzyılın sonlarında “ambarlı saray” adıyla anılmıştır.⁵⁹ Buradaki mektebin Süleyman Fikri’nin 1922 tarihli Antalya Kalesi (Kaleiçi) planında⁶⁰ ve yakın bir geçmişe kadar kent sakinleri tarafından “Ambarlı Mektebi” adıyla anılması bununla ilgili olmalıdır.

Balık Pazarı Kapısı’nın kuzey batısında, limana nazır noktadaki yapı ise Mermerli Köşk’tür (G. 1/23, G. 11). Harita I’de tanımlanan söz konusu köşk esasen Tekelioğullarına ait büyük sarayın (Mermerli Sarayı) bir yapısı olmalıdır. Zira saray, ailenin 1812-1814 arasına tarihlenen isyanı⁶¹ bastırıldıktan sonra, başkent tarafından müsadde-

55 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hüsûsi Mârûzat (Y. A. HUS), 335/66, 11 Rebülevvel 1313 (1 Eylül 1895).

56 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 346. 1895’teki yangından sonra oluşturulan ve 20. yüzyıl başlarında çizilmiş kent haritalarında da görülebilen “ızgara (grid) plan”dan hareketle, literatürde 20. yüzyılın başlarına kadar Antalya Kaleiçi’nin bu bölümünde Antik Çağ’ın Hippodamus sisteminin korunduğu iddia edilmiştir. İddialar için bk. Gamze Kaymak, *Antalya Cumanın Câmii, Mimari Tarihi ve Bizans Kökeni, Rölöve-Yapı Analiz-Anıt Koruma ve Bakımı* (İstanbul: Adalya Ek Yayın Dizisi 9, 2009), 134; Grainger, *The Cities of Pamphylia*, 77-78. Bölümün kesintisiz bir meskûn mahal olduğu, tabii ve beşerî afetler sebebiyle defalarca tahribata uğradığı, kesin olarak 16. yüzyıldan itibaren Müslüman mahallelerini de içinde barındırdığı gerçekleri dikkate alındığında bu iddiaya katılmak mümkün değildir.

57 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 27.

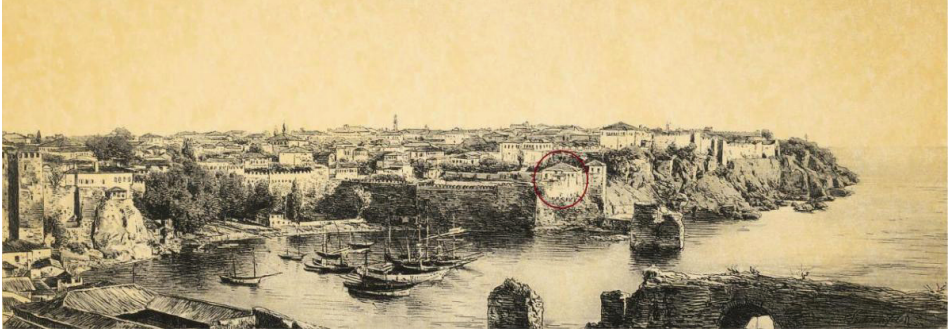
58 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde*, 65.

59 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiyye Kalemî (MF. İBT), 60/106, 7 Zilhicce 1314 (9 Mayıs 1897).

60 Süleyman Fikri, *Antalya Livâsı Tarihi* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, Rumi1338/Miladi 1922), 198.

61 Dayar, *Âyânlar Çağı’nda Antalya Bir Hânedân*, 139-149.

re edilerek devlet hazinesine intikal ettirilmiştir. Fakat 1840'lara gelindiğinde büyük ölçüde tahrip olan saraydan geriye sadece Mermerli Köşk adı verilen yapı kalmıştır. Tanzimat Dönemi'nde karantina (Yukarı Tahaffuzhane) olarak kullanılan bu bina,⁶² limanda modern bir karantina binası açılana kadar işlevini korumuş olmalıdır ve muhtemelen yüzyılın sonlarında hastaneye⁶³ dönüştürülmüştür. Müslüman mahallelerinde tanımlanmış son yapı ise 1606-1607 ile 1616 arasında inşa edilen⁶⁴ Kale Kapısı mevkiindeki Paşa Camii'dir (G. 1/29).

G. 11: Mermerli Köşk/Yukarı Tahaffuzhane/Hastane (Karl Grafen Lanckoroński, *Städte Pamphylie und Pisidiens* (c. 1): Pamphylie, levha 3)

2.4. Sur Duvarları Üzerindeki Kapılar/Açıklıklar ve Burçlar

1905 haritaları surlar üzerindeki açıklıklar ve kapıları da göstermektedir. Kentin denize açılan kapıları Kaleiçi ile tersane bölümünün ilişkisini kuran Merdivenli Kapı (G. 1/H); limanın iki bölümü arasındaki bağlantıyı kuran ve “Debbağhane Kapısı” veya “Orta Kapı” olarak da bilinen Tuz Kapısı (G. 1/I) ve Gümrük Kapısıdır (G. 1/J). Bu kapılar ilk olarak Evliya Çelebi tarafından tanımlanmış, 19. yüzyılda da işlevini devam ettirmiştir.⁶⁵ 1905 haritalarında bunlardan sadece Gümrük Kapısı tanımlanmamış ve açıklık olarak gösterilmiştir. Haritada tanımlı İskele Kapısı (G. 1/h) ise Türk-İslam dönemi boyunca Liman Mahallesi ile Kaleiçi arasındaki bağlantıyı kurmuştur.

20. yüzyılın başlarında harici surlar üzerinde kentin karaya açılan beş kapısının olduğu bilinmektedir. Bunlar Tophane mevkiindeki Tophane Kapısı, Kale Kapısı, “Aşağı Pazar Kapısı” adıyla da anılan⁶⁶ İmaret Kapısı, “Yeni Delik”⁶⁷ adı verilen Hadrianus Kapısı ve üzerindeki süslemeler sebebiyle “gösterişli bir kapı”⁶⁸ olarak

62 Cemil Çelik, “Osmanlı Dönemi Antalya Karantina Teşkilatı”, *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular 5*, ed. Hasan Çiftçi (Ankara: İksad Yayınevi, 2022), 372.

63 19. yüzyıl sonlarında hazırlanan bir liman haritasında yapı “hôpital” olarak tanımlanmıştır. Bk. Dayar, *Antalya'nın Mahfuz Liman Sorunu*, 282.

64 Leyla Yılmaz, “Antalya-Tekeli Mehmet Paşa Camii ve Tarihlendirilmesi”, *ADALYA IV* (1999-2000), 305.

65 Dayar, *1815 Haritası'nda Antalya Kalesi*, 682.

66 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 98.

67 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 56.

68 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 99.

tanımlanan Yeni Kapı'dır.⁶⁹ 1905 haritalarında ise Tophane Kapısı sadece resmedilmiş (G. 1/A), Kale Kapısı "Kapı Ağzı" (G. 1/B) adıyla tanımlanmış, ayrıca İmaret Kapısı (G. 1/C), Hadrianus Kapısı (G. 1/E) ve Yeni Kapı (G. 1/G) gösterilmiştir. Haritalarda, İmaret Kapısı ile Yeni Kapı'nın perde surların önünde bulunan hendeklerin üzerindeki köprüyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁰ Bunların dışında haritalarda 32 ile 33 numaralı burçlar arasında bir açıklık gösterilmiş ve üzerine "bedenin hedmiyle küşad olunacak kapı" (G. 1/F) ifadesi düşülmüştür. Bu ifadeden ve haritalarda bu mevkideki hendek üzerinde resmedilen köprüden, harici surlar üzerinde yeni bir kapının açılmasının düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Nitekim buradaki kapı, sur duvarlarının yakınındaki "Çınçın Kuyu" sebebiyle daha sonra "Kuyu-önü Kapısı" (*Πύλη Γκουγιου-ονου / Pyli Gkougiou-onou*) adını almıştır.⁷¹ 21 ve 22 numaralı burçlar arasında kalan beden duvarı üzerindeki açıklık ise kapı olarak adlandırılmamıştır (G. 1/D).

Harici surlar üzerindeki kapı ve açıklıkların esas olarak kentin güney doğusunda yoğunlaşması bu dönemde kentsel gelişmenin bu muhitte yaşandığını göstermektedir. Gerçekten de 19. yüzyılın ikinci yarısında Antalya'nın yaşadığı nüfus artışı kentin surların güney doğusundaki alana doğru genişlemesini beraberinde getirirken bu gelişme Kaleiçi ile bu bölüm arasındaki irtibatı sağlayacak yeni kapıların açılmasını gerektirmiştir.⁷²

1905 haritaları Kaleiçi'ni üç meskûn bölüme ayıran iç surlar üzerindeki kapılar hakkında çok az bilgi vermektedir. Nitekim haritalarda sadece iki noktada kapı resmedilmiştir. Bunlardan ilki Balık Pazarı Kapısı (G. 1/c), diğeri ise Paşa Cami'nin batısındaki iç kapıdır (G. 1/e). Bununla birlikte, iç surlar üzerinde geçmişte kapı işlevi gören beş farklı noktada açıklık bulunmaktadır (G. 1/a, b, d, f, g). Bu mevkilerdeki kapıların kaldırılmış olması semtler arasındaki geçişleri denetime tabi tutan, kısmen Müslüman cemaatinin felaket beklentisiyle ilişkili olan, geceleri ve Cuma namazları esnasında kapatılan iç kapıların artık bu işlevlerini yitirdiklerini göstermektedir. 18. yüzyıl başlarında Antalya'ya gelen Paul Lucas kentin Müslüman sakinlerinin Hristiyanların Cuma günü öğleyin saat on iki ile bir arasında kenti ele geçirecekleri kehanetine inandıklarını, bu sebeple Cuma günleri Antalya'nın tüm kapılarının belirlenen saatler arasında kapatıldığını yazmıştır.⁷³ Öte yandan, 20. yüzyılın başlarına

69 Chatzipetrou, *Istoria Tis Attaleias*, 13-15.

70 Tanzimat Dönemi'nin başlarında Antalya Rumlarının talebi üzerine kale duvarına yeni bir kapı açılması düşünülmüş, konuyla ilgilenmesi için görevlendirilen Mekteb-i Harbiye mühendislerinden Emin Efendi Mayıs 1840'ta bir keşif raporu düzenlemiştir. Raporunda, kapıya, kapıcı odasına ve hendek üzerine inşa edilecek köprüye dair ayrıntılı bilgi vardır. Söz konusu kapı Yeni Kapı olmalıdır. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 22/345, 11 Rebiülevvel 1256 (13 Mayıs 1840).

71 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 99.

72 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, 74.

73 Paul Lucas, *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roy dans la Grece l'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique*, c. I (Paris: Monseigneur le Dauphin Matbaası, 1712), 314-315. Felaket kehaneti sebebiyle kent kapılarının kapatılması sadece Antalya'ya özgü değildir. Sözelimi Diyarbakır'da Cuma ve bayram namazları

gelindiğinde hemen hemen bütün Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Antalya’da da kent kapıları denetim işlevini kaybetmiş, felaket kehaneti ise etkisini yitirmiş ve iç kapılar ihtiyaç olmaktan çıkmıştır.⁷⁴

1905 haritalarında Antalya Kalesi’nin harici surları üzerindeki burçlar kalenin kuzey batısından başlanarak numaralandırılmıştır. 1 numaralı burç Maarif Değirmeni üzerindedir; 51 numaralı son burç ise Hasbahçe’nin batısındadır. Burçların hepsine numara verilmemiş, numaralı olanların çok azı tanımlanmıştır. Tanımlı burçlardan ilki 11 numaralı “cephanelik”tir (G. 1/31). 12 numaralı burç ise “Saat Kulesi” (G. 1/30) olarak adlandırılmıştır. Saat Kulesi’ne ilişkin haritaların verdiği bu bilgi önemlidir çünkü Antalya’daki saat kulesinin günümüzdeki mevkiinde, yani 14 numara ile işaretlenen burç üzerinde 1921 yılında inşa edildiği iddia edilmiştir.⁷⁵ 1905 haritaları ise Saat Kulesi’nin bugün üzerinde yükseldiği burcun batısındaki ilk burçta olduğunu açıkça gösterir (G. 12). Dolayısıyla, haritaların sunduğu bilgiden hareketle Antalya Saat Kulesi’nin, pek çok Osmanlı kentinde olduğu gibi⁷⁶ II. Abdülhamit’in tahta çıkışının yirmi beşinci yıldönümünde (1901’de) veya bu tarihe yakın bir dönemde yapıldığını düşünmek makuldür. Muhtemelen 1911’den sonra Antalya surlarının Karpıağı ile Hasbahçe arasındaki bölümü yıktırıldığında II. Abdülhamit Dönemi’nde saat kulesi işlevi verilen burç da yıktırılmış, 1921’de tekrar “bir saat kulesi inşası tasavvur edildiğinde” yıktırılmayan 14 numaralı burç kullanılmıştır. Gerek 1905 haritalarından gerekse G. 12’deki fotoğrafından anlaşıldığı kadarıyla Antalya Saat Kulesi’nin Kaleiçi’nin ana kapısı ile Hükümet Konağı arasında yer alan konumunun Osmanlı “kamu imajı”nın yeni sembolleri olan Hamidiye saat kulelerinin çarpıcı bir özelliğini yansıttığı söylenebilir. Jens Hanssen’in Beyrut için ifade ettiği gibi “her yerden görülebilen saat kentte yeni bir nizamı, disiplini ve düzeni işaret etmektedir.”⁷⁷

kılınırken kent kapılarının kapalı tutulması “memleketin usûl-i kâdimesinden” addedilmiştir. 19. yüzyılın sonlarına kadar Kudüs ve Rodos’ta da kent kapıları aynı gerekçeyle kapatılmıştır. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 11/6, 5 Receb 1297 (13 Haziran 1880); Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, c. II (Oxford: Clarendon Yayınları, 1929), 751-752.

74 Scott Redford, ilk olarak 14. yüzyılda İbn Battuta’nın tarif ettiği, Antalya iç surlarının yerleşimi dini esaslara göre birbirinden ayırdığı iddiasına karşı çıkmaktadır. Ne var ki pek çok seyyahın tanıklığı ve Osmanlı Dönemi’ndeki cemaatlerin tefrikini esas alan sistematik iskân siyaseti dikkate alındığında bu iddiaya katılmak mümkün değildir. Redford’un iddiası için bk. Scott Redford, “Medieval Turkey”, *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology*, ed. Bethany Walker, Timothy Insoll ve Corisande Fenwick (Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2020), 164; Antalya Kaleiçi’nde tatbik edilen sistematik Osmanlı iskan siyaseti için bk. Dayar, *Antalya Kaleiçi Panhagia Kilisesi*, 544-552; Redford’un iddiası şu çalışmada da eleştirilmiştir: Terrance Michael Patrick Duggan, “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Antalya Limanı”, *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, ed. Fatma Şimşek (İstanbul: Zero Yayınları, 2022), 173-174.

75 Muhammet Güçlü, “Antalya Saat Kulesi’nin İnşası”, *TAÇ* 1 (2013), 41.

76 Hakkı Acun, *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2016), 6-7.

77 Jens Hanssen, “‘Your Beirut is on My Desk’: Ottomanizing Beirut under Abdülhamid II, 1876-1909”, *Projecting Beirut: Episodes on the Construction and Reconstruction of a Modern City*, ed. Peter G. Rowe ve Hashim Sarkis (Müniç: Prestel, 1998), 57.

G. 12: 12 numaralı burç üzerinde inşa edilen Saat Kulesi.⁷⁸ (Evren Dayar arşivi)

1905 haritalarında tanımlı burçlardan sonuncusu Erken Bizans Dönemi’nde kentin savunma kulelerinden biri hâline getirilen, daha sonra Aya Yorgi’ye adanmış kilise/şapel olarak kullanıldığından Antalyalı Hristiyanlar tarafından “Aya Yorgi Kulesi” olarak adlandırılan⁷⁹, Osmanlı Dönemi’nde ise gözetleme kulesi⁸⁰ ve cephanelik⁸¹ işlevi gören Hıdırlık Kulesi’dir (G. 1/34).

2.5. Sur Dışı Alan

1905 haritalarında Antalya Kalesi’ne ait dış surların perde sur ve harici bir hendekle kuşatıldığı görülmektedir (G. 1/55). Tophane’yi çevreleyen hendek ve Kapıağzı ile Hıdırlık Kulesi arasındaki hendek suyla dolu olarak resmedilmiştir.

Hıdırlık mevkiinden itibaren takip edildiğinde sur dışında tanımlanan ilk yapı 1892’de hazırlanan haritada “salhane” olarak adlandırılmış (G. 3) Hıdırlık Kulesi bitişiğindeki “mezbaha”dır (G. 1/35, G. 13). Mezbahadan sonra “sebze bahçeleri” (G. 1/36) ve “kasabhane yolu” (G. 1/37) gösterilmiştir. Fener Caddesi’nin (G. 1/42) güneyinde ise Rum cemaatine ait Leski Kahvehanesi/Attalos Kulübü (G. 1/41),⁸² “ga-

78 1911’den sonraki ilk sistematik sur yıkımından önce çekilen fotoğrafta Saat Köşkü ile üzeri kubbeye örtülmüş, etrafı açık bırakılmış çan bölümü görülüyor.

79 Chatzipetrou, *Istoria Tis Attaleias*, 12.

80 Dayar, *1815 Haritası’nda Antalya Kalesi*, 689.

81 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde*, 63. 19. yüzyıl başlarına tarihlenen bir sicil kaydında da “Hıdırlık Tabyası” ifadesi geçmektedir. Bk. *Antalya Şeri’yye Sicili* 5/108.

82 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 62.

zino” (G. 1/40), “mekteb” (G. 1/39) ve “Aya Panteleimon Kilisesi” (G. 1/38)⁸³ yer almaktadır. Kilisenin inşasına yönelik ilk talep Rumların sur dışında mahalle kurduğu 1860’larda ortaya atılsa da kilise ile cemaate ait hastane açma talebi uzun süre kabul edilmemiştir.⁸⁴ Bu talep sur dışındaki Rum nüfusun artışının sonucunda cemaatin ibadethane ve mektep gibi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla yüzyılın sonlarında değerlendirilmiştir.⁸⁵

G. 13: Hıdırlık Kulesi, mezbaha ve hendek üzerindeki köprü (Evren Dayar arşivi)

Yeni Kapı’nın kuzey doğusundaki “zabıta karakolu”ndan sonra (G. 1/43, G. 14) 19. yüzyılın ortalarında Kaleiçi’nde nüfusları artan Rumların kurduğu Yeni Mahalle (G. 1/44) ile Yeni Kapı Caddesi (G. 1/45, G. 15) gösterilmiştir. Mahalle 1860’larda kurulmuş, kente yönelik göçlerin devam etmesi mahallenin merkezinde yer aldığı sur dışındaki Rum yerleşiminin sınırlarını genişletmiş ve 1884’te Yeni Kapı, Fenerüstü ve Rumkuş gibi mevkileri de içine alan ve üç yüzden fazla konutu barındıran mahalleye “Rağbetiye” adı verilmiştir.⁸⁶

1905 haritalarında Yeni Mahalle’den sonra gösterilen yapı ve mevkiler ise “İslam mezarlığı” (G. 1/46), “Değirmenönü’ne giden şose” (G. 1/47), Kurşunlu Medresesi

83 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 62.

84 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Adliye (C. ADL), 95/5727, 29 Zilkade 1282 (15 Nisan 1866) ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR. MKT), 541/59, 15 Zilkade 1282 (1 Nisan 1866).

85 1892 tarihli liman haritasında kilise gösterilmiştir.

86 Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 80; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD), 71/4192, 13 Safer 1302 (2 Aralık 1884).

(G. 1/48), “kabristan” (G. 1/49) ve son olarak İmaret Kapısı’nın (Pazar Kapısı) kuzeyindeki “sebze çarşısı”dır (G. 1/50). Yerel kaynaklar “kabristan” adıyla tanımlanan mezarlık ile Hadrianus Kapısı arasında “Damla Keşler” (ταμλαν κεσλερ / *tamlan kesler*) adı verilen sarkıtlarla dolu bir mağara olduğunu rivayet etmektedir⁸⁷ fakat haritalarda buna ilişkin herhangi bir işaret veya atıf yoktur.

G. 14: Zabıta Karakolu/Yenikapı Karakolu (Antalya Kent Araştırmaları Merkezi).

G. 15: Yenikapı Caddesi (Evren Dayar arşivi)

87 Chatzipetrou, *Istoria Tis Attaleias*, 14; Pechlivanidis, *Attaleia kai Attaleiotes*, 98.

Haritalarda Kapağzı'nın karşısında işaretlenen alanlar ise geleneksel "çarşı" (G. 1/51) ve Zincirli Han'dır (G. 1/52). Tophane Kapısı ile Kapağzı arasındaki harici hendeğin bulunduğu alana "bilâ mezûniyet belediye tarafından istimplâk edilerek küşâd olunan yol" ifadesi düşülmüştür (G. 1/53). Nitekim 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı coğrafyasında pek çok kentte surlar işlevlerini kaybettiğinden yıktırılmaları veya kale hendeklerinin doldurularak arazisinin satılması gündeme gelmiştir. Bu tartışmalar Muhâfaza-i Âbidât Nizamnâmesi'ne göre yıkılmasına izin verilen kale ve surlara ait bazı arazilerin belediye ve vilayetlere bırakılmasını öngören Kânun-ı Muvakat'ın neşrine (19 Kasım 1913) kadar devam etmiştir.⁸⁸

Haritalarda hendeğin önündeki yol Hükümet Caddesi olarak tanımlanmıştır (G. 1/56) ve bu cadde 1892'nin sonlarında inşa edilen⁸⁹ Hükümet Konağı (G. 1/56) ile 1872'de kurulan⁹⁰ Teşvikiye Mahallesi'ne (G. 1/58) uzanan bir hat üzerindedir. Tanzimat Dönemi'nden itibaren kentin modern yönetim merkezi olarak işlevlendirilen bu bölümdeki tanımlı son yapılar ise 1868'de ahali ianesiyle yapılan⁹¹ "telgrafhane" (G. 1/57) ile "debboy-ı hümâyûn"dur (G. 1/59).

Sonuç

Modern Türk tarihçiliğinin kanıt geleneği ekseriyetle yazı odaklıdır ve görsel malzemenin sunduğu imkânlar çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Bunun sebeplerinden ilkinin, Gordon Fyfe ve John Law'ın "görselin görünmezliği" olarak tanımladıkları durumla ilişkili olduğu varsayılabilir.⁹² Ayrıca, görsel malzemeye ulaşmakta karşılaşılan güçlükler, araştırmacıların bu malzemeyle çalışması önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise görsel malzeme yorumlamanın -ister bir kent haritası isterse bir fotoğraf olsun- kesinlikle çok güçlü bir bağlam bilgisi gerektirmesidir. Yerel bilgiyle ilişkisi kurulduğu andan itibaren harita veya plan türü belgeler, en az yazılı belgeler kadar kanıtlayıcı olma; hatta onların yanıtız bıraktıkları sorulara cevap verebilme potansiyeline sahiptir. 1905 haritalarının, bugüne kadar konumu tespit edilememiş Antalya İç Kalesi'ndeki hamam yapısı veya Bayrakdar Dede Türbesi gibi bazı Geç Orta Çağ Dönemi yapılarına ilişkin veriler sunması, görsel belgelerin sahip olduğu kanıtlayıcı potansiyeli göstermektedir.

Bu makalede, 1905 yılında hazırlanmış iki Antalya haritası bilimsel kamuoyuna tanıtılırken bu haritalar esas olarak kentin 20. yüzyıl başlarına ait panoramik manza-

88 Kânun-ı Muvakat'ın hükümleri için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Müteferrik (DH. MB. HPS. M), 9/24, 26 Zilhicce 1331 (26 Kasım 1913).

89 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, 69.

90 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, 74.

91 Dayar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde*, 72.

92 Gordon Fyfe ve John Law, "Editors' Introduction: On the Invisibility of the Visual", *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations*, *Sociological Review Monograph* 35, ed. Gordon Fyfe ve John Law (New York: Routledges, 1987), 5.

rasını sunmak için kullanılmıştır. Haritaların sunduğu veriler görsel malzemenin çok yönlü işlevine iyi bir örnek teşkil etmektedir. Nitekim bu haritalar, kent sur ve kapıları, kentin belli başlı yerleşim alanları, liman ve çevresi, kentteki idari ve askerî yapılar hakkında bilgi verirken Antalya'nın kentleşme sürecinin yorumlanmasına yardımcı olmaktadır. Haritalardan anlaşıldığı kadarıyla 1905 yılında Antalya surları hâlâ büyük ölçüde ayaktadır. Kaleiçi, bu dönemde de kentin belli başlı mahallelerine ev sahipliği yapmaktadır ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin büyümesiyle birlikte sur dışı alan da önem kazanmıştır.

1905 haritaları, bu dönemde kent hayatına dâhil olan, bir yönüyle kentsel modernleşmenin göstergeleri olarak yorumlanabilecek otel, gazino, banka gibi yapılara dair de bilgi vermektedir. Bu veriler, bu haritaları, toplumsal tarihin doğrudan tanıklarına dönüştürmektedir. 1905 haritaları, yerel yönetim ile askerî idare arasında yaşanan sur arazisinin tasarrufuna ilişkin çekişmeyi belgelediği için, aynı zamanda idari bir belge niteliği de taşımaktadır.

Burada altı çizilmesi gereken bir diğer husus, yazılı kaynaklar ve haritaların çarpaz referansının geçmişe dair üretilmiş bilginin gözden geçirilmesini veya tashihi gerektirebileceğidir. Nitekim 1905 haritalarının sunduğu veriler bu iddiayı doğrulamaktadır. Örneğin, 1905 haritalarında gösterilen Antalya Saat Kulesi'nin, kulenin güncel mevkiinden daha farklı bir yerde olduğu gerçeği, saat kulesinin inşa tarihiyle ilgili bilinenlerin ve kulenin işleviyle ilgili ortaya atılan iddiaların gözden geçirilmesini gerektirecek niteliktedir. Haritalardan anlaşıldığı kadarıyla Antalya Saat Kulesi kesinlikle 1921 yılından önce inşa edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Acun, Hakkı. *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2011.

Antalya Şeri'yye Sicilleri AŞS. 5/108.

Bean, George. "Inscriptions in the Antalya Museum". *Bulleten XXII* (1958): 21-91.

Bean, George. *Turkey's Southern Shore*. Londra: John Murray, 1989.

Bohun, Edmund. *A Geographical Dictionary, Representing the Present and Ancient Names of all the Countries*. Londra: y.y., 1688.

Bosch, Clemens Emin. "Antalya Bölgesinde Araştırmalar I: Antalya Kitabeleri". Çev. Sabahat Atlan.

- Belleten* CXI/41 (1947): 88-125.
- Chatzipetrou, Panag P. *Istoria Tis Attaleias Tis Mikras Asias Apo Tis Ktiseos Aftis Mechri Tou 1922*. Atina, y.y., 1969.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Nafia Vekâleti, 230-0-0-0/9.32.1, 17 Nisan 1892.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 709/53105, 9 Cemâziyelahir 1313 (27 Kasım 1895).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Adliye (C. ADL), 95/5727, 29 Zilkade 1282 (15 Nisan 1866).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Müteferrik (DH. MB. HPS. M), 9/24, 26 Zilhicce 1331 (26 Kasım 1913).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH. MKT), 682/1, 8 Muharrem 1321 (6 Nisan 1903).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH. MKT), 751/1, 19 Cemâziyelevvel 1321 (2 Ağustos 1903).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi (HR. MKT), 541/59, 15 Zilkade 1282 (1 Nisan 1866).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 22/345, 11 Rebiülevvel 1256 (13 Mayıs 1840).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD), 71/4192, 13 Safer 1302 (2 Aralık 1884).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidâiyye Kalemi (MF. İBT), 60/106, 7 Zilhicce 1314 (9 Mayıs 1897).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF. MKT), 88/97, 18 Safer 1303 (26 Kasım 1885).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 570/17, 17 Rebiülevvel 1299 (6 Şubat 1882).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2782/1, 16 Rebiülevvel 1328 (28 Mart 1910).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2783/1, 16 Rebiülevvel 1328 (28 Mart 1910).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2529/5, 19 Cemâziyelevvel 1305 (2 Şubat 1888).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defterleri (TT. d), 166, s. 575.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Hüsûsi Mârûzat (Y. A. HUS), 335/66, 11 Rebiülevvel 1313 (1 Eylül 1895).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 11/6, 5 Receb 1297 (13 Haziran 1880).
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Mütenevvi Mârûzât (Y. MTV), 163/94, 20 Safer 1315 (21 Temmuz 1897).
- Çelik, Cemil. "Osmanlı Dönemi Antalya Karantina Teşkilatı". Ed. Hasan Çiftçi. *Sosyal Bilimlerde*

- Seçme Konular 5*. Ankara: İksad Yayınevi, 2022, 361-402.
- Dayar, Evren. “1815 Haritası’nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar”. *Bellekten* 84/300 (2020): 667-716.
- Dayar, Evren. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi”. *METU JFA* 37/2 (2020): 59-84.
- Dayar, Evren. “20. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya’nın Kentsel Gelişimi (1908-1950)”. *CTAD* 33 (2021): 125-160.
- Dayar, Evren. “19. Yüzyılda Antalya’nın Mahfuz Liman Sorunu ve İskele Tamiratları”. *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*. Ed. Fatma Şimşek. İstanbul: Zero Yayınları, 2022, 277-297.
- Dayar, Evren. “Âyânlar Çağı’nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)”. *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* LIX (2022): 117-156.
- Dayar, Evren. “Antalya Kaleiçi Panhagia Kilisesi ve Câmi-i Cedid”. *Bellekten* 86/306 (2022): 533-566.
- De Brèves, François Savary. *Relation des Voyages de Monsieur de Brèves*. Paris: Thomas de la Ruelle Matbaası, 1628.
- DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Türkles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park PA: Pensilvanya Eyalet Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Duggan, Terrance Michael Patrick. “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Antalya Limanı”. *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*. Ed. Fatma Şimşek, İstanbul: Zero Yayınları, 2022, 157-176.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci. *İbn Battûta Seyahatnamesi*. Çev. Abdülsait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Eraşar, Osman. “Alanya İç Kale Köşkü Hamamı”. *Kalon Oros/Alanya Ortaçağ Arkeolojisi*. Ed. Sema Doğan. İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, 75-89.
- Eyice, Semavi. “Gazi Mestan Türbesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 13. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 459.
- Flemming, Barbara. *Geç Ortaçağ Dönemi’nde Pamfilya, Pisidy ve Likya’nın Tarihi Coğrafyası*. Çev. Hüseyin Turan Bağçeci. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Fyfe, Gordon ve John Law. “Editors’ Introduction: On the Invisibility of the Visual”. *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations, Sociological Review Monograph* 35. Ed. Gordon Fyfe ve John Law. New York: Routledges, 1987, 1-14.
- Gökalp, Nuray. “Attaleia Kent Tarihi ve Yazıtı Korpusu.” Doktora tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2008.
- Grainger, John D. *The Cities of Pamphylia*. Oxford: Oxbow Kitapları, 2009.
- Güçlü, Muhammet. “Antalya Saat Kulesi’nin İnşası”. *TAÇ* 1 (Ekim-Aralık 2013): 38-41.
- Hanssen, Jens. “‘Your Beirut is on My Desk’: Ottomanizing Beirut under Abdülhamid II, 1876-1909”. *Projecting Beirut: Episodes on the Construction and Reconstruction of a Modern City*. Ed. Peter G. Rowe ve Hashim Sarkis. Münih: Prestel, 1998, 41-67.
- Hasluck, Frederick William. *Christianity and Islam under the Sultans*. C. 2. Oxford: Clarendon Yayınları, 1929.
- Hellenkemper, Hansgerd ve Friedrich Hild. *Tabula Imperi Byzantini VIII.1: Lykien und Pamphylie*. Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınevi, 2004.
- Hill, George Francis. *A History of Cyprus, Vol 2: The Frankish Period (1192-1432)*. Cambridge:

- Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1948.
- İbn Bîbî. *El Evamirü'l-Ala'iyе Fi'l-Umuri'l-Ala'iyе (Selçuk Name)*. C. I. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Kafesçioğlu, Çiğdem. "Urban Mapping in the Ottoman Empire". *The History of Cartography IV: Cartography in the European Enlightenment*. Ed. Matthew H. Edney ve Mary Sponberg Pedley. Chicago: Chicago Üniversitesi Yayınları, 2020, 1586-1591.
- Kaymak, Gamze. *Antalya Cumanın Câmii, Mimari Tarihi ve Bizans Kökeni, Rölöve-Yapı Analiz-Anıt Koruma ve Bakımı*. İstanbul: Adalya Ek Yayın Dizisi 9, 2009.
- Konya Vilayet Salnamesi Def'a 11*, Hicri 1295. Miladi 1878.
- Konya Vilayet Salnamesi Def'a 14*, Hicri 1300. Miladi 1882/1883.
- Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*. C. I. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Lanckoroński, Karl Grafen. *Städte Pamphylens und Pisidiens (C. 1): Pamphylien*. Viyana: Tempsky Yayınevi, 1890.
- Lucas, Paul. *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roy Dans la Grece l'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique*. C. I. Paris: Monseigneur le Dauphin Matbaası, 1712.
- Molottou, Zotou. *Lexikon ton Agion Panton tis Orthodoxou Ekklisias*. Atina: Konstantinos Antoniadou Matbaası, 1904-1907.
- Özçelik, Fatih. "20. Yüzyıl Başında Antalya Kalesi'nin Yıkım Meselesi". *Antalya Kitabı: Selçuklu'dan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya*. Ed. Bedia Koçakoğlu, Bahset Karşlı, Demet Sustam, Zehra Sula, Halil İbrahim Yücel ve Ayşe Demir. Antalya: Palet Yayınları, 2020, 434-447.
- Öztürk, Mehmet Cemal. "Başbakanlık Osmanlı Arşivine Göre Kıbrıs Tekkeleri". *Tarihte Kıbrıs (İlkçağlardan 1960'a Kadar)*. C. II. Ed. Osman Köse. İstanbul: Akdeniz Karpaz Üniversitesi, 2017, 625-660.
- Paribeni, Roberto ve Pietro Romanelli. "Studii e Ricerche Archeologiche: Nell'Anatolia Meridionale". *Monumenti Antichi dei Lincei* 23 (1914): 6-274.
- Pechlivanidis, Giorgios. *Attaleia kai Attaleiotes*. Tom. I. Atina: Atlantis Matbaası, 1989.
- Redford, Scott ve Gary Leiser. *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*. Çev. İnci Türkoğlu. İstanbul: Adalya Ek Yayın Dizisi 9, 2008, 1-54.
- Redford, Scott. "Medieval Turkey". *The Oxford Handbook of Islamic Archaeology*. Ed. Bethany Walker, Timothy Insoll ve Corisande Fenwick. Oxford: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2020, 149-172.
- Redford, Scott. "Hisariçi Mahallesi'nde Bizans Dönemi Sur Şapalleri Kommenos Dönemi". *Kalon Oros/Alanya Ortaçağ Arkeolojisi*. Ed. Sema Doğan. İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, 91-100.
- Süleyman Fikri. *Antalya Livâsı Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, Rumi 1338/Miladi 1922.
- Varkıvaç, Burhan. "Surların Oluşum Süreci Üzerine Bazı Gözlemler". *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*. Ed. Scott Redford ve Gary Leiser. Çev. İnci Türkoğlu. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2008, 55-62.
- Varkıvaç, Burhan ve İsmail Akan Atıla. "A New Monumental Gate from the Roman Imperial Period on the Attaleia City Walls". *ADALYA* 24 (2021): 249-268.

- Wilson, Charles. *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.* Londra: John Murray, 1895.
- Yılmaz, Hakan. “Keşfedilen Kabri, Yıkılan Mescidi ve Ulubat Gölü Civarındaki Köyünün Vakfiyesi Işığında; Fâtiḥ’in Alemdârı Şehidler Serdârı Ulubatlı Baba Hasan”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 121/239 (2019): 383-404.
- Yılmaz, Leyla. “Antalya-Tekeli Mehmet Paşa Camii ve Tarihlendirilmesi”. *ADALYA IV* (1999-2000): 301-3116.
- Yılmaz, Leyla. *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- Yılmaz, Leyla ve Kemal Tuzcu. *Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*. Harleem: Sota Yayınları, 2010.